

прощаючись з нами, професор у своїй праці тепло згадує всіх, хто супроводжував і допомагав йому повертати ім'я Арсена Річинського рідному народові, українській історії, рідній Україні.

В 2015 році відбудуться Дев'яті Річинські читання. Вони будуть першими вже без відомого вченого–релігієзнавця, великого патріота України професора Арсена Миколайовича Гудими. Але з ними склався план їх проведення, обговорювалося місце проведення – Ізяслав, де працював лікарем Арсен Річинський і де він друкував одні із перших своїх часописів.

1.4. Ольга НЕДАВНЯ. Польові спостереження як незамінний інструмент релігієзнавчих досліджень.

Актуальність і дослідженість теми. Серед багатого інструментарію релігієзнавчих досліджень фундаментальне місце належить польовим спостереженням. Лише очне вивчення релігійного життя уможливорює для науковців адекватне розуміння феноменів віри й Церкви, духовно-релігійних проблем, тих чи інших конфесійних особливостей. Польові дослідження не замінити чимось іншим. На часі осмислення не лише їх сутності, певних їх різновидів та прийомів, але й статусу дослідника, який ними зайнятий.

Хоч в конкретній соціології спостереження розглядається як один із методів дослідження, розроблена методика проведення включених і невключених спостережень, проте, як це не дивно, досі нам не зустрілося практично жодного дослідження колег-релігієзнавців, присвячених описанню специфіки використання цього методу при вивченні релігійних явищ і процесів, хіба що інколи вона згадується побіжно. Подеколи до їх проведення вдавався професор Арсен Гудима з Тернополя, використовуючи одержаний матеріал при написання зокрема газетних статей, а їх у нього - безліч. Тому ми не можемо в даному разі у повному обсязі послатися на наших попередників у вивченні цього питання. Натомість ми мусимо взяти на себе фактично роль першопрохідця, бо вважаємо корисним поділитися міркуваннями з власного багаторічного досвіду проведення польових досліджень.

Насамперед, вони можуть бути різними за формою та прийомами, доцільними у тих чи інших ситуаціях:

1. Польові дослідження, що полягають у спостереженні за тими чи іншими проявами релігійних практик чи поведінки віруючих в умовах, коли виявляються релігійні переконання та духовні характеристики об'єктів вивчення. Такі спостереження – базовий рівень польових досліджень, з якого варто починати. Вони передбачають уважне відслідковування процесів «з боку», по можливості – з використанням записуючих пристроїв, фото чи й відеозйомки. В останніх випадках може бути потрібним отримання дозволу (наприклад, у настоятеля храму, голови релігійної спільноти

тощо). Хоча, якщо такий дозвіл не є обов'язковим (а це питання як законодавства, так і внутрішніх правил конфесії та моральних норм взагалі), релігієзнавець може спостерігати без будь-якого оприявлення власної присутності як дослідника, що в низці випадків – більш бажане з огляду на ефект «піддослідного» (люди не завжди поведуться звичайно і природно, якщо знають, що за ними спостерігають сторонні особи з метою «вивчення»).

2. Польові дослідження з «включеними спостереженнями». Останні полягають у намаганні дослідника перейнятися тим, що відбувається, щоб зрозуміти «із середини» процес. Таке під силу не кожному і не в будь-яких ситуаціях. Тож дані польові дослідження є допоміжними, доповнюючими попередній їх варіант. У такому разі також по можливості краще не оприлюднювати свого дослідницького статусу. Подібний тип досліджень дозволяє науковцю глибше осягнути те, що переживають віруючі, а у низці випадків, без бодай спроби саме включених спостережень взагалі, годі адекватно зрозуміти свій об'єкт вивчення. Це стосується не лише певних містичних практик, досвідчень чуд та подібного, але й звичайнісіньких справ, котрі повсякденно діються серед груп віруючих: благодійницьких, виховних тощо, або ж, як це є нині актуально, виявів релігійних практик на Майдані, в екстремальних, але вже звичних для їх учасників умовах. Тобто, йдеться не тільки чи й не стільки про те, щоб поділити віру та церковно-релігійну орієнтацію, але про те, щоб, попередньо набувши теоретичні знання про об'єкти дослідження, поставити себе у ті самі умови (або хоча б максимально можливо наблизитися до них), у яких ці об'єкти й знаходяться.
3. Польові дослідження з бесідами, інтерв'ю чи опитуваннями об'єктів вивчення. Це можуть бути й невимушені розмови з необов'язковим та навіть, як правило, небажаним розкриттям свого дослідницького статусу (найпростіше й найвигідніше для науковця представлятися просто «пошуківцем» віри, Церкви, конфесії, що приглядається до різних, у пошуках, яку собі обрати – адже тоді співбесідники охотніше й вільніше, «з позиції компетентнішого», розповідають про особливості своєї конфесії, свого релігійного досвіду). У випадках інтерв'ю чи опитування практично не уникнути представлення (і треба бути готовим пред'явити своє робоче посвідчення), але й тут варто попередньо просто поспілкуватися, щоб люди не вели себе скуто. Стосовно опитувань: з одного боку, вони, на жаль, можуть бути наразі переважно ілюстративними, оскільки дуже рідко трапляється можливість співпраці з соціологами, щоб організувати репрезентативні опитування. Однак, з іншого боку, досвідчений релігієзнавець може самостійно й оперативно розробляти різні запитальники, в залежності від своїх поточних робочих потреб та

можливостей, від специфіки контингенту опитуваних та ситуацій. Результати – як опитувань, так й інтерв'ю – науковці можуть оприлюднювати на спеціалізованих фахових сайтах, на власних професійних інтернет-сторінках, що нині всім доступно.

Практично всі перераховані тут типи польових досліджень (але переважно перший та третій) можуть у тому чи іншому обсязі проводитися і через Інтернет. Зокрема, першого типу – на Інтернет-ресурсах з відео, а третього (й частково другого) типу – здійснюватися на сайтах із зворотнім зв'язком, в форумах і соціальних мережах, інших ЗМІК. Крім всім очевидних переваг польових досліджень через Інтернет (доступність, мобільність), існують й інші. Так, нині все більше інформації від Церков та релігійних організацій, у тому числі на їхніх сайтах, представляється не лише текстами, а й відеорядом. Актуальним у цьому контексті була прес-конференція Блаженнішого Святослава після оприлюднення листа погрози зняття УГКЦ з реєстрації від Міністерства культури України часів Януковича (Див.:YouTube. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=S3CPjrTyTbs>).

І в низці випадків це – набагато інформативніше. Адже, скажімо, виступи очільників Церков, їх інтерв'ю, діалоги, служби, різні заходи, записані на відео, демонструють більше, ніж просто записаний сенс чи сфотографована картинка: це й інтонації, погляди, міміка, другі та треті плани тощо. Крім того, на відміну від ситуації невіртуальної, до якої наближається спостереження через відео, в останньому випадку може бути не лише видно більше, але й все побачене можна переглянути ще і ще раз, щоб охопити весь комплекс представлено, звернути увагу послідовно на різні деталі (і цим перегляд відео вигідно відрізняється від спостережень за картинкою по телебаченню).

Також зауважимо, що в Інтернеті бесіди, інтерв'ю та опитування інколи можуть бути навіть більше невимушеними, а тому можуть давати багатші результати, а опитування – бути більш довготривалими, ніж це було б можливо у невіртуальній ситуації. Актуальним в цьому контексті було опитування стосовно думки майданівських активістів про участь Церков Євромайдані. Воно тривало десь два місяці, що давало можливість спостерігати динаміку відповідних змін (Див.: Євромайдан. Творимо історію! // Релігійно-інформаційна служба України. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.facebook.com/events/708310542513872/730136490331277/?notif_t=like).

Є й інша перевага проведення опитувань в Інтернеті: адже науковець має унікальну (принаймні, в умовах відсутності фінансування відряджень) можливість залучати до них найширшу аудиторію з різних регіонів. Наприклад, в таких ресурсах, як от група «Молитовний Майдан України» в Фейсбук. Учасники його збираються з усіх частин України (Молитовний Майдан України // Facebook.com. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.facebook.com/groups/248222872008736/>).

Разом з тим, польові дослідження релігієзнавця в Інтернеті є бажаним і доцільним доповненням невіртуальних, але аж ніяк не їхнім заміником. У

будь-яких польових дослідженнях (а особливо, з «включеними спостереженнями») власна конфесійна заангажованість та світоглядні переконання можуть як допомогти, так і завадити науковцю. Адже власну конфесію можна краще зрозуміти, але бути упередженим щодо інших. Найкращі результати тут, на нашу думку й виходячи з нашого досвіду, має шанс отримувати той дослідник, котрий не є конфесійно заангажований принаймні апіорі (не походить з моноконфесійної родини, не отримав змалечку того чи іншого конфесійного або безапеляційно атеїстичного виховання, натомість – отримав вільнодумне й світоглядно допитливе), і не є вихідцем із середовища, ображеного за якусь конфесією чи діями якоїсь конфесії. Саме у такому випадку науковець здатен до більшої об'єктивності і толерантності як при зборі матеріалів, так і при їх аналізі.

Від релігієзнавця на польових дослідженнях (і найбільше – при проведенні досліджень третього типу) вимагається особлива делікатність, чуйність, вміння дослухатися, в цілому – бути непоганим психологом, вміти створити за обмежений час довірливу атмосферу для того, щоб об'єкти вивчення дійсно «розкрилися», діяли як для них звичайно (а не «на публіку»). Тому освоювати всі типи польових досліджень краще послідовно, за можливістю – для початку у присутності та при допомозі досвідченіших колег, які підкажуть, на що звертати увагу, та поділяться власними відпрацьованими прийомами, корисними практичними знахідками та «секретами».

У проведенні польових досліджень дуже важливо не обмежуватися спостереженнями за діяльністю очільників Церков, громад, прицерковних організацій (і не лише їх мати за співбесідників у розмовах, інтерв'ю та опитуваннях, бо так є ризик отримати дані не вповні об'єктивні, а переважно такі, які хочуть представити офіційні речники). Варто використовувати всі можливості, щоб вивчати та спілкуватися з різними прошарками членів Церкви. Аналогічно і стосовно місць вивчення: це має бути не лише храм, територія «церковної огорожі», але й інші місця діяльності віруючих. Поведінка віруючих поза храмом і поза часом безпосередньої участі в релігійно-церковних практиках дає як мінімум не менше інформації про їхню реальну релігійність та духовно-культурну орієнтацію, особливо якщо йдеться про ситуації «випробовування» віри й совісті, про ситуації, що висвітлюють кореляції церковно-релігійної приналежності й самоідентифікації та духовно-культурного вибору – в повсякденних проблемах та в екстремальних умовах. Чим більше категорій об'єктів дослідження та чим більше його локацій, то тим краще, бо ж повнішою й об'єктивнішою буде отримана картина. Найсвіжішим відповідним прикладом є діяльність Церков, віруючих в сучасній Україні, на всіх її Євромайданах: багата палітра об'єктів вивчення та територій їхніх дій дозволяє опрацьовувати небувалу за масштабами картину феномену релігійно-церковного фактору у відповідній присутності та у різноманітних його оцінках суб'єктами відповідних процесів (Див.: Церковно-релігійний фактор Євромайдану в оцінках його учасників та прихильників // Релігійно-

інформаційна служба України. Електронний ресурс – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/54976/; Церковно-релігійний фактор Євромайдану в оцінках його учасників та прихильників // Релігійно-інформаційна служба України. Електрон. Електронний ресурс – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/55007/.

Саме такі різнопланові польові дослідження уможливають збір неформальної інформації про діяльність Церков та релігійних організацій, яка є цінним доповненням до інформації від них офіційної, «зверху». Посередництвом польових досліджень дуже цікаво відслідковувати, як настанови від священнослужителів сприймаються та втілюються на практиці самими віруючими, яку реакцію викликають вони в «пошуковому» контингенті та контингентах симпатиків і «спостережників». В такий спосіб можна отримати інформацію про специфіку реального релігійного буття віруючих, недоступну навіть самим священикам. Зокрема, це стосується даних про те, як вирішують «міжконфесійні» питання у змішаних родин (що не завжди афішується у парафіях), як проявляються (чи не проявляється) релігійні переконання у поведінці в складі дитячих, молодіжних та професійних колективів, як втілюється релігійно-церковна ідентичність під час перебігу чи відзначення локальних суспільно-важливих подій тощо.

Нарешті, перманентне здійснення польових досліджень надає унікальну можливість спостерігати, як з часом частка того, що стається неформально, спонтанно та несанкціоновано, може впливати на розвиток конфесії (та навіть і входити в «офіційний обіг»), на перебіг міжконфесійних стосунків та зміни у релігійній свідомості й сприйнятті церковного життя. Так польові дослідження дозволяють досвідченому релігієзнавцю вловлювати зміни й тенденції, які стають потенційними маркерами та рушіями майбутніх конфесійних трансформацій, більше того – промоторами еволюції духовно-культурних орієнтацій цілих страт суспільства і народу в цілому.

Визначення особливостей, можливостей та умов проведення польових досліджень були б неповними без згадки про ті проблеми, з якими стикається на них науковець. Найгострішою з таких проблем стала правова й навіть фізична захищеність релігієзнавця на польових дослідженнях. Раніше, принаймні для вітчизняних науковців, найбільшими неприємностями могли бути неадекватні дії окремих представників як нетрадиційних, так і традиційних Церков і релігійних організацій (що фактично траплялося вкрай рідко), або ж – небажаний дестабілізуючий вплив певних екзотичних практик, до чого дослідник був зовсім не готовий. Однак прямо на наших очах робота релігієзнавця в сучасному «полі» впритул наблизилась за небезпечністю до роботи журналіста й медика. Якщо статуси останніх є більш-менш врегульовані у правовому плані (коли, звичайно, законодавство працює), то статус науковця-суспільствознавця, зокрема – релігієзнавця, що спостерігає за діяльністю своїх «піддосліджуваних», здається, досі неозначений, принаймні, в Україні. Хоча релігієзнавець так само може опинитися за робочими потребами

в «гарячих точках», як ми це бачимо по свіжому вітчизняному досвіду. Йому, так само як і журналістам чи медикам, ніхто не мав би принаймні перешкоджати виконувати свою роботу. Для цього його статус має бути захищений насамперед законодавчо. Нашим колегам, зокрема, Українській Асоціації релігієзнавців, варто було б вивчити відповідний міжнародний досвід та наявні в Україні відповідні можливості з рамках існуючого законодавства, а також, за потребою, ініціювати необхідні у ньому доповнення.

Інша важка проблема, з котрою стикається сучасний український релігієзнавець, зокрема й особливо на своїх польових дослідженнях, це його забезпечення відповідними технічними та іншими матеріальними засобами. Адже найефективніше проводити польові дослідження з використанням якісної техніки (ноутбука, фотокамери, диктофона тощо) та в різних регіонах України, а на це потрібні чималі кошти. В умовах, коли фінансування вітчизняної науки є вкрай незадовільним, ця проблема полишається на самих дослідників, котрі мусять відривати необхідні (зароблені) кошти від власних потреб, на що, при існуючих низьких зарплатах, готові тільки окремі патріотифанатики науки. Очевидно, гостро назрілим є перегляд матеріально-технічного забезпечення науковців, бо ж працюють вони давно не лише ручкою й папером, а й у штаті наукових інституцій давно немає машбюро. Витрати на виїзди в різні регіони на польові дослідження, як і витрати на місцеві польові дослідження, мають стати окремими рядками гарантованих фінансових витрат для виконання наукової роботи, як і кошти на виїзди на наукові конференції та на придбання сучасних матеріально-технічних засобів для роботи на місцях.

Як бачимо, проведення польових досліджень – це й цікаве, і проблемне завдання для релігієзнавця, котрий прагне якісного виконання своєї професійної роботи, підставових основ своєї експертної компетентності та розкриття прогностичного потенціалу. Так чи інакше, добротний релігієзнавчий аналіз без здійснення польових досліджень, в чому з нами був згодний і Арсен Гудима, широко використовуючи їх, просто не є можливим. Тому їх вивчення має зайняти відповідне місце серед розробки методологічної проблематики релігієзнавчих досліджень, їхніх способів та засобів, а їх опанування – обов'язковим для кожного релігієзнавця.

1.5. Федір ПОЛЯНСЬКИЙ. Релігієзнавчі студії на сторінках наукового журналу «Мандрівець» (2005-2013 рр.).

Релігієзнавство, як комплекс наукових академічних дисциплін, що вивчають суспільну природу релігії – її історію, розвиток і місце в культурі та соціумі, твориться сьогодні. Релігієзнавчі знання формуються, творяться у полеміці доповідей на конференціях, на сторінках монографій і фахових журналів. Важливе місце у цьому контексті займає всеукраїнський науковий